

Märkwärdiga exempel af de helige martyrer 1848

C. O. Rosenius och kyrkans martyrer

Torbjörn Larspers

Lektor i historisk-praktisk teologi vid Johannelunds Teologiska Högskola, Sverige
torbjorn.larspers@johannelund.nu

År 1848 gav Carl Olof Rosenius ut en martyrhistoria, *Märkwärdiga exempel etc.* Denna, en till stor del bortglömd del av hans teologiska författarskap, är en bearbetning och fortsättning av den dansk-norske teologen och biskopen Eiler Hagerups martyrhistoria, vilken behandlar kristna martyrer under kyrkans första tre århundraden. Rosenius kompletterar Hagerups framställning med åtta av honom utvalda martyrer från (för)reformationstiden på 1400- och 1500-talen och vill hävda en röd tråd mellan de martyrer som förföljdes av den hedniska romerska staten och den romersk-katolska kyrkan. Detta är en tolkning grundad i den protestantiska martyrtiditionen. Bland Rosenius exempel på martyrer återfinns även sådana som inte kan sägas tillhöra den luther-melanchtonska delen av reformationen. Detta förbigås dock av honom med tystnad. Rosenius gav ut sin martyrhistoria för att uppbygga, men även för att ge förebilder och att varna sin samtids kristna för att inte ta sin tro på allvar eller låta den få konsekvenser. Implicit ställs även frågan vilka som är samtidens kristna martyrer.

Nyckelord: Carl Olof Rosenius, Eiler Hagerup (d.y.), protestantisk martyrtidition, Johan Huss, Henrich Voes, Johan Esch, Adolf Clarenbach, Peter Flysteden, Peter Brully, Georg Wagner, Anna van der Hoven.

År 2016 har det förflutit 200 år sedan Carl Olof Rosenius (1816-1868) föddes. Då kan det vara intressant att lyfta fram en av hans idag mer bortglömda skrifter. Jag tänker på hans martyrberättelser¹ från 1848, *Märkwärdiga exempel af de heliga martyrer, deras swära lidande, segerrika tro och tålmod i de tio stora förföljelser som under den hedniska öfwerheten, i de tre första århundraden efter Christi födelse,*

*öfwergingo christenheten. Till allmän uppbyggelse samlade och utgifne af Dr. Eiler Hagerup; samt nu bearbetade och med ett bihang tillökta af C. O. Rosenius.*²

Rosenius är idag mest känd för sitt arbete med *Pietisten*, för sitt övriga författarskap samt för sin förkunnelse, själavård och engagemang i den nyevangeliska väckelserörelsens olika organisationer.³ Mindre ihågkommen är hans utgivning av martyrberättelser.⁴ Ändå var hans mar-

tyrberättelser en gång mycket spridda och lästa. Genom att vi sena tiders läsare blir påmind om denna del av Rosenius författarskap menar jag att vår bild av honom och hans verk kompletteras. Tre frågor: Varför gav Rosenius ut martyrberrättelser? Vad ville han säga med detta? Hur ser han på relationen mellan de olika tidernas martyrer?

Märkwärdiga exempel 1848

Rosenius utgåva av *Märkwärdiga exempel af de heliga martyrer*⁵ var en bearbetning och utvidgning av den dansk-norske teologen, prästen och senare biskopen Eiler Hagerups d.y. (1718-1789)⁶ arbete *Merkværdige Exempler paa de hellige Martyrers svare Lidelser og syerrige Troe og Taalmodighed ude de ti store Forfølgelser* (Köpenhamn 1761) utgiven 1766 i svensk översättning av Magnus Orrelius (1717-1794).⁷

Eiler Hagerup var, efter att ha studerat vid Köpenhamns universitet och innehaft prästtjänster i Norge, biskop i Ribe 1773, från året därpå i Bergen och från 1778 till sin död 1789 i Kristiansand. Hagerup ansågs som en stor predikant i sin tid, var en företrädare för den lutherska ortodoxien och bekämpade gryende upplysningsteologi.⁸

Rosenius återberättar i sin framställning Hagerups martyrberrättelser från kyrkans första tre århundraden. Rosenius lägger ibland till kommentarer och bibelord – i vilka han ville visa att martyriet var förutsagt i Nya Testamentet – och förkortar, moderniserar samt förenklar Hagerups text. Även om Hagerups framställning inte är ordagrant återgiven hos Rosenius utan mer är att betrakta som referat, återfinns långa stycken citerad text och alltid – ned till detaljnivå – innehållslig överensstämmelse. Den läsare som lägger Hagerups till svenska översatta text

från 1766 om de första kristna tre århundradenas martyrer bredvid Rosenius motsvarighet kan utan svårighet följa den tidigare nämndes framställning.⁹ För denna artikel torde det vara tillräckligt att konstatera att Rosenius i sitt återberättande ligger mycket nära Hagerups till svenska översatta ursprungliga text, dock förenklad och moderniserad.

Till Hagerups framställning lägger Rosenius en inledning, ”några kort anmärkta lärdomar”, och egna martyrer från förreformationen och reformations-tiden på 1400- och 1500-talen samt kommentarer till dessa.¹⁰ Det var ganska vanligt vid mitten av 1800-talet att författare ”fortsatte” ett tidigare verk med ett eget bihang. Den ursprungliga texten kunde då återges precis som den utgivits eller, som i här aktuellt fall, språkligt bearbetad. Genom att sätta ett bihang till en redan utgiven text kunde (med)författaren vinna trovärdighet men samtidigt styra läsningen och tolkningen av den ursprungliga texten. Dätidens svagare rättighetsregler medförde att det i praktiken stod fritt att lägga vilket bihang som helst till en text bihangsförfattaren själv valde.

Rosenius martyrberrättelser togs väl emot i sin samtid. Boken trycktes om vid ett flertal tillfällen. Från 1867 gavs den ut av EFS förlagsexpedition. Så sent som 1910 kom den senaste upplagan i Sverige, den tionde, ut. Vid sidan av svenska upplagor gavs boken ut på svenska i USA, först av Engberg & Holmbergs förlag i Chicago och sedan 1914 av Augustana Book Concern i Rock Island, båda i delstaten Illinois. År 1878 gav Christian Møller ut en dansk översättning på Bornholm vilken kom ut i en andra upplaga 1880. På finska utgavs boken i Uleåborg 1912.¹¹

Teoretiskt ansluter denna artikels

analys av Rosenius martyrberttelser till den av Olaf Blaschke hvdade tolkningen av 1800-talet som en andra konfessionaliseringsperiod. Blaschke ser reformationstidevarvet p 1500- och 1600-talen som den frsta konfessionaliseringsperioden. Denna ses av honom som monolitisk och den andra (1800-talet) konfessionaliseringsperioden som en tid av konkurrens mellan olika konfessioner, pluralism och grnsdragning.¹² Utifrån denna teoribildning blir det extra intressant att observera hur Rosenius frhåller sig till de aktörer han presenterar.

Begrnsad till den information Rosenius i sin framställning ger om martyrer från 1400- och 1500-talen ter sig hans text oproblematis. Den blir då en from och för den protestantiskt kristne läsaren trosstärkande framställning av några av förreformationens och reformationstidens martyrer. Ett närmare studium väcker dock flera frågor. Vilka var egentligen de martyrer Rosenius – själv lutheran – valde ut att behandla? Vad säger han om dem? Finns det sådant han inte meddelar läsaren och i så fall vad?

När Hagerup och Rosenius publicerar martyrberttelser blev de delaktiga i en lång tradition av martyrhistorieskrivning. Hagerup förklarar i sitt förord för läsaren att alltsedan den tidiga kyrkan har martyrnernas vittnesbörd, liv och död dokumenterats av de kristna. Detta skedde genom a) nedteckning av martyrnernas svar och agerande vid domstolsförhandlingar och avrättningar, b) cirkulärbrev beskrivande martyrnerna vilka drabbade församlingar ställde samman efter förföljelserna, c) nedteckningar som martyrnerna själva gjort och d) särskilda martyrberttelser vilka skrevs av bland andra historikern Eusebius. Längre fram, skriver Hagerup, när den romersk-katolska kyrkan samlade martyrberttelser i särskilda framställ-

ningar, *Martyrologia*,¹³ kom dock äkta martyrberttelser att blandas med överdrifter, legender och helgondyrkan. Hagerup vänder sig mot det han däri såg som historieförfalskning. Även på martyrhistorikens område, menar han, – och därmed även Rosenius som har med denna framställning – kom 1500-talets reformationsrörelse att vilja gå tillbaka till källorna och rensa ut felaktiga senare tillägg. Hagerup lyfter som föredöme här särskilt fram den av den lutherske teologen jena-professorn Matthias Flacius Illyricus (1520-1575) utgivna historieskrivningen *Magdeburgcenturierna*, *Centuriæ Magdeburgenses* (1559-1574). I detta arbete strävade Flacius Illyricus efter att lägga källstudier till grund för den historiska framställningen, visa att protestantismen var den korrekta kristendomsuppfattningen då den anslöt till Nya testamentet och urkyrkan samt polemiserade mot sådant i den romersk-katolska kyrkan vilket av honom befanns vara oriktigt.¹⁴

Den protestantiska delen av kristenheten korrigerade inte enbart det den uppfattade som historiskt felaktigt i den romersk-katolska kyrkans martyrberttelser, den gav även ut sina egna martyrschildringar. Mest kända av dessa är John Foxe (1516-1587) *Actes and Monuments* (1563), ofta benämnd *Foxe's Books of Martyrs*. John Foxe var engelsk kyrkohistoriker vilken under drottning Maria den förstas regering drevs i landsflykt därför att han anslutit sig till reformationen men som återvände till England under den efterföljande drottning Elisabeths tid. Särskilt ägnar sig Foxe åt protestantiska martyrer i England, bland dem lollarder, dvs anhängare till John Wycliffe (1324-1384).¹⁵ En annan känd och spridd protestantisk samling martyrberttelser är Thieleman J. van Braghts *Mirrors of Martyrs* (1660), vilken till stor del

behandlar förföljelsen av anabaptistiska kristna vilka tillämpade radikalpacifism.¹⁶ En fråga som denna artikel också önskar besvara är hur Rosenius förhöll sig till denna protestantiska martyrtidning.

Anledningen till att Rosenius gav ut sina martyrbeskrivelser var, som han själv skrev, att den skulle ge kristna uppbyggelse:

Wisserligen hade ännu flera bewisliga martyrer kunnat härtill läggas; men som afsigten med denna bok endast är christnas uppbyggelse, och icke att wisa hur många äkta martyrer, som äro i behåll, så anföres här endast de märkwärdigaste, af hwilkas historia man lätt kan döma om den öfriga hopen.¹⁷

Carl Olof Rosenius hade själv som ung läst om kristna martyrer. Detta påverkade honom starkt och bidrog enligt honom själv till att han blev en kristen.¹⁸ Men var uppbyggelse den enda anledningen för Rosenius att ge ut martyrschildringar? Till detta kommer vi att återvända nedan.

Rosenius skriver i sitt förord att han ville ge ut en ny upplaga av Hagerups martyrbeskrivelser därför att han funnit denna lämplig och att den under lång tid inte funnits tillgänglig i bokhandeln.¹⁹ I sitt förord skriver Rosenius hur han bearbetat och kompletterat Hagerups text. Bearbetningen har enligt Rosenius resulterat i att framställningens språk har gjorts mer flytande och tillgängligt samt att a) en inledning, b) ”några kort anmärkta lärdomar” och c) ett bihang som innehåller ”några märkwärdigare martyrs historia af sednare tider” lagts till framställningen.²⁰

Rosenius menar att det var viktigt att ge ut martyrbeskrivelserna just i den tid som var (1840-talet) då samtiden präglades av ”slapphet och löslighet” och att de troende påverkades av detta. Han skriver att ”ju mera wi uti andans och kraftens

bewisning kunde närmas till den första kristna kyrkan, desto bättre stodo det till ibland oss.”²¹ Rosenius verkar mena att den samtida kristendomen förlorat något av det allvar som präglade de av Hagerup och honom genom exempel beskrivna martyrtiderna, ett allvar de kristna måste vinna tillbaka.

Rosenius *Inledning* är ett bibelstudium över martyrskap där han vill visa att martyrium är förutsagt för de kristna och att martyriet har sin grund i andlig kamp förd mot kyrkan och de kristna.²² Efter inledningen kommer så en av Rosenius språkligt bearbetad version av Hagerups tio kapitel om kristna martyrer under de periodvisa förföljelserna av de kristna under åren 63-313 e. Kr.²³

Rosenius martyrer

Rosenius inleder sitt eget *Bihang: Några märkwärdigare martyrer af sednare tider*²⁴ med att poängtera att de martyrer från 1400- och 1500-talen han nu kommer att presentera skiljer sig från de tidigare, av Hagerup belysta, i det att de tidigare förföljdes av den hedniska kejsarmakten i Rom medan de senare martyrer-na förföljdes av romersk-katolska kyrkan, dvs en kristen kyrka som förföljde andra kristna. Rosenius skriver att denna kyrka ”dräpit de trognaste af sina egna barn.” För honom framstod såsom klart att den romersk-katolska kyrkan när hon på detta sätt förföljde var Antikrist.²⁵

Här är inte tillfället att ingående återberätta de martyrbeskrivelser Rosenius behandlar i sitt *Bihang*. Snarare är det viktigt att fråga sig varför han gav ut detta, vad Rosenius *åsyftade* med att presentera dem. För en reformatorisk kristen som C. O. Rosenius gick en tydlig röd tråd mellan martyrer-na under kyrkans första sekler och 1400- och 1500-talens

martyrer. Det kan noteras att inga martyrer däremellan tas upp även om det fanns sådana inte minst i missionssituationen i t. ex Afrika och Asien.

Rosenius tar i sitt *Bihang* upp följande martyrer:²⁶

Johan Huss

Rosenius presenterar Johan Huss²⁷ och hans verksamhet i Böhmen som en motsvarighet till John Wycliffe och dennes insatser i England. Efter studier blev Huss 1396 magister, två år senare professor, år 1400 prästvigd och 1401 dekanus vid filosofiska fakulteten vid universitet i Prag. Från år 1402 var Huss predikant i Betlehemskyrkan i staden vilken stiftats av några fromma lekmän för att det där skulle predikas på folkspråket, på böhmiska, ett tydligt (för)reformatoriskt krav. Från samma år var Huss rektor för Prags universitet. När Wycliffes texter började spridas i Prag 1403 tog Huss starkt intryck av dem och blev en av förreformationens ledande gestalter. Från denna tid kritiserade han vad han såg om villfarelser i den romersk-katolska kyrkan. Huss beskylldes för kätteri och bannlystes av påven. Då det blev svårt att fortsätta att verka i Prag fortsatte Huss på andra platser. År 1414 kallades han av kejsar Sigismund till kyrkomötet i Konstanz och lovades dit fri lejd. Huss anklagades vid kyrkomötet för att ha spridit irrläror och fängslades. Rosenius betonar att Huss led och genomgick detta ”för Christi skull”. Huss avsattes året därpå från prästämbetet, hans böcker förstördes och han brändes på bål.²⁸

Henrich Voes och Johan Esch

Henrich Voes²⁹ och Johan Esch³⁰ var två augustiner munkar³¹ från Antwerpen vilka brändes på bål i Bryssel 1 juli 1523. Martin Luther hyllade deras martyrium

och skrev en sång till deras minne, *Ein neues Lied wir heben an*, vilken har ansetts vara Luthers första skrivna sång. Den utkom i den första reformatoriska psalmsamlingen *Erfurt Enchiridion* år 1524 som nummer 25. Rosenius återger denna visa i svensk översättning, *Wisa om de twänne Christi martyrer, som blefwo brände i Brüssel af Sophisterna ifrån Löwen år 1523*.³² Rosenius tvekar inte inför att omtala den romersk-katolska kyrkan i sin inkquisition för ”den Romerske Antichrist” och skriver som en del av denna martyrberättelse att 100 000 avrättades enbart i Nederländerna för sin tros skull.³³

Läsaren får av Rosenius framställning inte veta särskilt mycket vad Voes och Esch anklagades för annat än att de tagit till sig reformationens tankar:

När Voes vid förhöret blef tillfrågad, hwarifrån han hade sina nuwarande tänkesätt, tillstod han fritt, att han blifwit ledd dertill af Luthers skrifter. ’Du är således förförd af Luther?’ sade man till honom. ’Alldeles så,’ swarade han, ’likasom apostlarna woro förförda af Christus.’³⁴

Rosenius uppehåller sig i sin text mer vid deras mod inför och under avrättningen än vad de beskylldes för.

Rosenius berättar vidare att Luther ”med anledning af denna mordgerning” skrev ett sändebrev till de kristna i Holland, Brabant och Flandern, *An die Christen in Holland, Brabant und Flandern, im Julius 1523*, vilket återges i svensk översättning. Luther tröstar och uppmuntrar i sitt brev och skriver där: ”Gud ware prisad och wälsignad i ewighet, att wi upplefwat att se och höra rätta helgon och sanna martyrer, wi, som hitills hafwa upphöjt och tillbedit så många falska helgon.”³⁵

Adolf Clarenbach och Peter Flysteden

Adolf Clarenbach³⁶ uppträdde som reformator från 1523. Han hade ungefär samtidigt med Luther kommit fram till ”kyrkans irrläror och förderf”, som Rosenius uttrycker det. Efter att ha disputerat mot minoriten Georg från Dorsten 1525 tvingades han lämna Wesel och flydde till Osnabrück där han fortsatte att förkunna reformationens tankar. Efter att ha tvingats även från denna stad fortsatte han sin verksamhet på olika platser innan han 1528 fängslades i Köln. I flera förhör framgick att han förespråkade den pågående reformationsrörelsen, inte erkände påvens överhöghet och såg Maria som ”ett exempel på tro och kärlek” men menade att de troende inte skulle rikta böner till henne. Slutligen dömdes han att skiljas från kyrkan och överlämnas till världslig myndighet.³⁷ Tillsammans med Clarenbach satt Peter Flysteden³⁸ fängslad. ”Om honom hafwa wi få underrättelser” skriver Rosenius. ”Han synes förhållit sig mera häftigt och djerf.” Även han dömdes att överlämnas till den världsliga makten. När de två satt fängslade drabbades Köln av en farsot i vilken flera avled. ”Presterna i Köln förklarade detta onda för ett straff af Gud öfwer det inbrytande kätteriet.”³⁹ Andra källor kompletterar med uppgiften att Clarenbach och Flysteden avrättades 28 september 1529.⁴⁰

Peter Brully

Om martyren Peter Brully⁴¹ skriver Rosenius att han var en av de första romersk-katolska präster som predikade enligt reformationen i Strassburg. Detta gjorde han i en kyrka som 1538 inrättats för ”Evangeliske Christne af Fransyskt tungomål”, *l'Eglise francaise de Strasbourg*. Där kom många från Lothringen och österrikiska Nederländerna för att lyssna till god evangelisk förkunnelse. Från sta-

den Tournay⁴² i österrikiska Nederländerna, vilken påverkats av reformationen, kom en delegation till Strassburg för att skaffa sig en präst. Brully tackade ja till denna kallelse och utrustad med rekommendation av Luthers vän Martin Bucer (1491-1551), vid denna tid förste pastor i Strassburg, reste han till Tournay.⁴³

Brully anlände till Tournay men började snart en resa till andra städer i området. När han återvände stängdes stadsportarna då myndigheterna ville arresteras honom. Av myndigheterna kallades han ”Predikanten från Tyskland” och sågs som ett hot. Hans vänner firade ned honom från stadsmuren, men han skadades i benet, infångades och fängslades. I staden arresterades även många av dem som slutit sig till honom och en del avrättades. I de brev Brully från fångenskapen sände till sin fru, församlingsmedlemmar och vänner tröstade och uppmuntrade han dem att stå fasta. I dessa brev berättade han även om processen mot honom. Några av anklagelsepunkterna var hur han såg på den fria viljan, goda gärningar och rättfärdiggörelsen. Rosenius kommenterar Brullys svar på dessa frågor med att martyren och den Augsburgska bekännelsen är överens. När Brullys anhängare och de protestantiska tyska furstar som samlats i Worms⁴⁴ fick höra talas om hans fängslande vände de sig till kejsaren och önskade hans frisläppande. Domstolen i Tournay beslutade, efter att ytterligare anklagelser riktats mot honom, att han skulle brännas på bål, vilket skedde 19 februari 1545.⁴⁵

I sin framställning vill Rosenius få Brully snarast att vara lutheran. Andra källor placerar honom dock i det calviniska lägret av reformationen. Rosenius nämner inte att Brully var nära vän med Jean Calvin, att han bodde i dennes hem i Strassburg från juli 1541 eller att han i

slutet av året efterträdde honom i församlingstjänst där när Calvin kallades åter till Genève. Inte minst för hugenotterna i Frankrike kom Brully att bli viktig och ihågkommen.⁴⁶

Gregor Carpentarius

Gregor Carpentarius⁴⁷ var en romersk-katolsk präst som brändes på bål i München 1527. Rosenius beskriver tämligen ingående hur Carpentarius inför sin avrättning ber med i Fader vår som leds av den präst som utsetts att förbereda honom inför döden. ”Härpå slöt han sitt lif med glad frimodighet, åkallande och lofsjungande Jesu Christi namn” skriver Rosenius.⁴⁸

Läsaren får av Rosenius egentligen inte veta något om vem Gregor Carpentarius var, vad han stod för eller vad han gjorde. Rosenius text om denne protestantiske martyr är kort, en knapp trycksida. I detta skilde sig presentationen från de tidigare omskrivna martyrerne vilkas ställningstaganden och liv fick en mer omfattande presentation. Varför presenteras han av Rosenius på annorlunda sätt? Svaret torde ligga i vad som från andra källor är känt om denne martyr.

Carpentarius stod döparrörelsen nära, men hade inte själv troendedöpts. Han föll offer för den romersk-katolska förföljelse av bland andra anabaptister som inleddes i München och resten av Bayern 1527. Anklagelsepunkterna som riktades mot honom var bland annat att han stod för en symbolisk nattvardsuppfattning och att han ifrågasatt att präster kunde förlåta synder.⁴⁹

Rosenius uppehåller sig i sin framställning vid Carpentarius kristna beaktelse och martyrskap och skriver inte något konkret om anklagelsepunkterna mot honom. Att Carpentarius inte utan vidare kunde sägas höra till den luther-melanch-

tonska delen av reformationen medför här att Rosenius omnämner honom enbart med försiktighet.

Anna van der Hoven

Om den sista martyr Rosenius tar upp, Anna van der Hoven,⁵⁰ står att hon avrättades 19 juli 1597 i Bryssel genom att bli levande begravd. Liksom i Carpentarius fall ovan är Rosenius text kortfattad, även här enbart en trycksida. Inget nämns om vad hon beskylldes för.⁵¹ Rosenius skrev inte att hon var vederdöpare men *Martyrs mirror* visar att hon var det. Hon var hushållstjänarinna åt två kvinnor vid namn Ramparts och tillhörde den menonitiska rörelsen.⁵² Även här verkar Rosenius ha undanhållit läsarna central information om martyrens identitet och mer precisa kristna hemvist.

Av de ovan nämnda kristna martyrerne från 1400- och 1500-talen som Rosenius presenterar framgår att dessa var både kända predikanter/reformatorer och kristna lekmän. Gemensamt för dem var att de stod i den reformatoriska processen. Mellan dem och de av Hagerup presenterade martyrerne från de första tre kristna århundradena menar Rosenius att det går en röd tråd som binder dem samman. På samma sätt som de tidiga martyrerne kämpade för den kristna tron mot den hedniska romerska staten kämpade enligt Rosenius de av honom presenterade martyrerne från 1400- och 1500-talen för den sanna kristendomen trängd av den romersk-katolska kyrkan.

Diskussion

Vi har nu sett vad Rosenius säger om sina exempel på martyrer från 1400- och 1500-talen. Låt oss nu gå vidare med att ta upp några principiella frågor rörande hans urval, budskap och källor.

Rosenius urval

Rosenius urval av martyrer kan och bör diskuteras. Var de uteslutande lutheraner? Det evangelium, eller snarare den tolkning av evangeliet, de olika martyrererna under 1400- och 1500-talen led martyrdöden för preciseras inte närmare i Rosenius text. Det går att se skillnader mellan de senare martyrerernas trosuppfattning. De förenas däri att de protesterade mot den romersk-katolska kyrkan, men Rosenius presenterar inte deras lärrouppfattning närmare. Hade han gjort det skulle det ha framgått att åtminstone tre av dem inte stod i samma tradition som Rosenius och den nyevangeliska väckelserörelsen i Sverige tillhörde. Peter Brully var calvinist, Anna van der Hoven var anabaptist och Gregor Carpentarius åtminstone stod döparrörelsen nära utan att själv ha mottagit troendedopet. Dessa tre tillhörde läromässigt andra delar av kristenheten än vad t. ex Luther, Melancton, Olaus Petri och Rosenius själv gjorde. 1400-talsmartyren Johan Huss tillhörde förreformationen. Resterande Henrich Voes, Johan Esch, Adolf Clarenbach och Peter Flysteden kan definieras som "lutheraner", åtminstone tillskrivs de av forskningen inget annat epitet. Av allt detta konstateras att om den luthersk-melanctonska delen av den reformatoriska rörelsen får sägas utgöra denna rörelses centrala del kom flera av Rosenius martyrer från rörelsens mer radikala sida. Denna omständighet förblir okommenterad i Rosenius framställning.

Rosenius budskap

Redan är det sagt att Rosenius med sina martyrschildringar ville uppbygga sin samtids kristna. Men hans budskap stannar inte där. Rosenius ville genom att lyfta fram martyrererna även varna då samtiden enligt honom var präglad av "slapphet

och löslighet"⁵³ och som utmaning lyfta fram martyrerernas ideal i trosvisshet och ståndaktighet i lidande. Rosenius uppmanar sina läsare "till sjelfpröfwning, till allwar i christendomen och i köttets dödande" och till att vara förnöjsamma när de jämför de svårigheter de själva möter med martyrerernas.⁵⁴ Rosenius går även vidare till att utifrån perspektivet av martyrererna och med grund i Martin Luthers *Kyrkopostilla* reflektera över Kristi sanna kyrkas natur.⁵⁵

Implicit ställer Rosenius här den retoriska frågan till sin samtid: vilka är den egna tidens martyrer? I detta ligger enligt honom något för alla tider utmanande. Explicit varken ställs eller besvaras denna fråga. Ändå verkar den finnas där, i bakgrunden.

Men även kristet lidande kan enligt Rosenius leda till gärningsrättfärdighet och lagiskhet. Därför balanserar han sina utsagor i slutet av sin martyrförställning med orden: "Låt oss aldrig glömma, att det är för hans [Kristi] lidande, som vi warde salige, och icke för vårt."⁵⁶

Rosenius menar att inte ens kristet martyrskap kan vinna saligheten. Allt beror på Kristi offer.

Hagerups och Rosenius källor

Mellan Hagerup och Rosenius finns en skillnad vad avser redovisning av källor. Hagerup anger sina källor, även om han senare kritiserats för sin användning av dem. Några av de källor han nyttjar är Eusebius, Tacitus, Lactantius, Plinius, Justinus Martyren, Svetonius och Tertullianus.⁵⁷

Rosenius däremot är i sin del mycket sparsam med källhänvisningar. Den enda källa han nämner är Erland Dryselius (1641-1708) verk *Korrt och enfaldig Kyrkiohistoria öfver Gamla och Nya Testamentet* (1704-08), vilket Rosenius

nyttjar vid framställningen av Huss martyrdöd.⁵⁸ I övrigt skriver inte Rosenius något om varifrån han hämtat sina martyrberättelser till *Märkwärldiga exempel*, eller hur han inspirerats till att göra just det urval han gör. Det är rimligt att anta att Rosenius hämtat sina sakuppgifter från protestantiska martyrframställningar och av dessa inspirerats till sitt urval. Ingen enskild martyrframställning vilken upp-tar alla de av Rosenius behandlade martyrer och som kunnat vara tillgänglig för honom har dock hittats. Av hans åtta presenterade martyrer återfinns fyra i Dryselius *Korrt och enfaldig Kyrkiöhistoria öfver Nya Testamentet* (1708), nämligen Johan Huss,⁵⁹ Henrich Voes och Johan Esch⁶⁰ samt Peter Brulius⁶¹ medan varken Adolf Clarenbach, Peter Flysteden, Gregor Carpentarius eller Anneken van der Hoven omnämns där.⁶² Rosenius framställning av de fyra förstnämnda påvisar även var för sig att han varit beroende av andra verk än Dryselius, vilket eller vilka är inte känt. Det hör dock inte till denna undersöknings uppgift att belägga varifrån Rosenius hämtade hela sin inspiration eller kunskap till sina martyrberättelser. Detta får anstå till framtida forskning.

Sammanfattning

Vad har vi då kommit fram till angående undersökningens huvudfrågor varför Rosenius gav ut sina martyrberättelser, vad han ville säga med dem och hur han såg på relationen mellan de olika tidernas martyrer?

Rosenius ger enligt honom själv ut sin bok både som uppbyggelse, varning och utmaning för sin samtids kristna. Han vill uppbygga men även varna dem för anpasslighet där de var kallade till martyrskap. Även om uppbyggelse temat är

centralt bör inte det utmanande och varnande i Rosenius framställning förbigås.

Rosenius bygger vidare på Eiler Hagerups bok om kristna martyrer under kyrkans första tre århundraden. Han bearbetar Hagerups text språkligt genom att förenkla och modernisera, utan att förändra dess budskap, och utvidgar framställningen genom att lägga till martyrer från 1400- och 1500-talen då den romersk-katolska kyrkan förföljde sina inomkristliga kritiker. I förföljandet visar, enligt Rosenius, den romersk-katolska kyrkan sina antikristliga drag. Hans beroende av tidigare protestantiska martyrframställningar och den nordeuropeiska protestantiska martyrtraditionen – vilken han åtminstone i bred definition verkar bejaka – är här tydlig.

För Rosenius fanns en tydlig röd tråd mellan de av Hagerup beskrivna kristna martyrer vilka led martyrdöden under den hedniska romerska staten och de martyrer han själv beskriver vilka för sina reformatoriska strävanden led martyrdöden under 1400- och 1500-talen under den romersk-katolska kyrkans förföljelser.

Genom eget urval presenterar Rosenius åtta martyrer från 1400- och 1500-talen: Johan Huss, Heinrich Voes, Johan Esch, Adolf Clarenbach, Peter Flysteden, Peter Brully, Georg Carpentarius och Anna van der Hoven. Gemensamt för dem är att de verkade i den (för-)reformatiska tiden och på olika sätt kritiserade förhållandena i den romersk-katolska kyrkan. För sitt agerande dömdes de till döden och avrättades. Rosenius väljer att presentera ”sina” martyrer som att de var delar av det reformatoriska skeendet. Att flera av dem uppvisade calvinistiska och anabaptistiska drag presenteras inte för läsaren.

I sin framställning rör sig Rosenius mellan (för-)reformationstid och sitt eget 1800-tal. Hans strategi för att försvara sitt urval av protestantiska martyrer verkar ha varit att för läsaren dölja några av de utvalda martyrernas calvinism och anabaptism. Rosenius kunde hålla med sina martyrer i deras kritik av den romersk-katolska kyrkan, men ser vissa av martyrernas ställningstaganden som teologiskt problematiska. Rosenius sätt att lösa denna problematik var att göra en kompromiss: presentera dem som pro-

testantiska martyrer utan att redogöra för deras i förekommande fall calvinistiska eller anabaptistiska drag.

För Rosenius verkar det även utifrån martyrb berättelserna finnas en djupare reflektion för kristna i alla tider – att sant kristna är kallade till ståndaktighet i lidande, att den sanna kyrkan inte sällan ifrågasätts och förföljs och att den för Evangeliets skull är kallad till martyrskap. Implicit ställer här Rosenius frågan till sin egen tid och till alla senare tider vilka som är den egna tidens martyrer.

Noter

1. Ordet martyr kommer som bekant från grekiskans *martyr* – vittne. I överförd betydelse har ordet martyr kommit att beteckna kristna som bestraffats med döden för att de vittnat om sin kristna tro. I vidare betydelse har martyr kommit att användas för alla som lider för sin sak om det än är en politisk, filosofisk eller vetenskaplig idé. Här används martyr i den snävare betydelsen kristet vittne som lider eller dör för sin tro och sitt vittnesbörd.

2. Se nedan. Jag vill tacka mina anonyma granskare som kommenterat min här presenterade artikel i ett tidigare skede och givit mycket värdefulla synpunkter. Ett tack riktas även till Rolf du Rietz, Dahlia books, Kungliga biblioteket och Carolina Rediviva för hjälp med tillgång till originalutgåvor av de för undersökningen nödvändiga böckerna.

3. Vidare om C. O. Rosenius, se Sven Lodin, *Carl Olof Rosenius i unga år* (1816-1842) (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens bokförlag 1933); Sven Lodin, *C.O. Rosenius – hans liv och gärning* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens bokförlag, 1956); Allan Hofgren "Carl Olof Rosenius", *Svenskt biografiskt lexikon* band 30 (Stockholm: 1998–2000); Kjell O. Lejon "'Hvad skall då blifwa af Rosenius?'" Ett personporträtt av Carl Olof Rosenius 1816-1868", LarsOlov Eriksson & Torbjörn Larspers (Red.) *Rosenius 1816-2016 – teolog, författare, själavårdare* (Skellefteå och Uppsala: Artos, 2016).

4. Rune Imberg har helt riktigt visat att Rosenius under sin levnad gav ut enbart få böcker av egen hand där hans översättning, bearbetning och komplettering av Hagerups martyrb berättelser från 1848 är en. Det mesta som idag i bokform finns tryckt av Rosenius penna utgörs av sammanställningar av material från främst *Pietisten* redigerat av andra. Om detta, se Rune Imberg "Rosenius, Pietisten och Dagbetraktelserna", Eriksson & Larspers (red.) *Rosenius 1816-2016*.

5. Rosenius daterade förordet till sitt manuskript januari 1846, Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel af de heliga martyrer, deras swära lidande, segerrika tro och tålmod i de tio stora förföljelser som under den hedniska öfwerheten, i de tre första århundraden efter Christi födelse, öfvergingo christenheten. Till allmän uppbyggelse samlade och utgifne af Dr. Eiler Hagerup ; samt nu bearbetade och med ett bihang tillökte af C. O. Rosenius* (Stockholm: 1848), XII. Det dröjde sedan till 1848 innan boken trycktes. Där originalupplagan har stor begynnelsebokstav har detta skrivsätt inte alltid medtagits.

6. Återges nedan som Eiler Hagerup.

7. Eiler Hagerup *Märkwärdige exempel* (1766); Gunnar Broberg "Magnus Orrelius", *Svenskt Biografiskt Lexikon* band 28 (Stockholm: 1992-1994), 357.

8. Om Hagerup och hans bok, se Daniel Smith Thrap "Eiler Hagerup", *Dansk biografisk lexikon. Tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814*, band VI (Köpenhamn: Carl Frederik Bricka, 1892), 478-479; "Eiler Eilersen Hagerup", *Store norske leksikon*, Oslo (snl.no/Eiler_Eilersen Hagerup). Som biskop i Bjørgvin hade Hagerup sitt säte i Bergen.

9. Jämför Eiler Hagerup *Märkwärdige Exempel* (1766), 1-61 med Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 4-45 (vilka kapitel studerats för att utröna skillnader mellan texterna). För innehåll och Rosenius språkliga bearbetning av Hagerups text, jämför Eiler Hagerup *Märkwärdige exempel på de helige martyrs swära lidande, segerrika tro och tålmod i de tije stora förföljelser, som under den hedniska öfwerheten, uti de tre första århundrade efter Christi födelse, öfvergingo christenheten; til allmän uppbyggelse samlade och utgifne. Af doctor Eiler Hagerup, och nu af danska språket försuänskade af M. O.* (Stockholm: 1766) med Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 4-145.

10. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*. Av naturliga skäl utvidgar Rosenius Hagerups register etc.

11. För dessa utgåvor, se Allan Hofgren ”Carl Olof Rosenius”, 540.
12. Olaf Blaschke ”Das 19. Jahrhundert: Ein zweites Konfessionelles Zeitalter?”, *Geschichte und Gesellschaft* 26. Jg. 2000/Heft 1 *Katholizismusforschung*, 38 (Göttingen: 2000). För användandet av Blaschkes teori på svenskt kyrkohistoriskt material, se Anders Jarlert ”Konversion och konfession – om konversionsliknande övergångar hos Henric Schartau och F. G. Hedberg i relation till en andra konfessionaliseringsperiod”, *Kyrkohistorisk årsskrift* 103 (Uppsala: 2003); Torbjörn Larpers *Konfessionalitet och medbestämmande. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens struktur och den nyevangeliska väckelserörelsens regionala nivå fram till 1922.* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis Studia Historico Ecclesiastica Upsaliensia 46, 2012).
13. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, VI-VIII.
14. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, VIII-IX. Fullständig titel på Illyricus verk är *Ecclesiastica historia, integram ecclesie christianae ideam complectens, congesta per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica*. Detta arbete trycktes i 13 band åren 1559-1574 och var en uppgörelse med medeltida romersk-katolsk kyrkohistoriskrivning. Till sin hjälp hade Matthias Facius Illyricus bland andra medförfattarna Johann Wigand (1523-1587) och Basilius Faber (1520-1576). Även om denna historieskrivning innebar en reformatorisk tolkning utgjorde dess utgivande ett tidigt exempel på mer modern källkritisk historieforskning.
15. Första upplagan trycktes i Basel 1559, den första kompletta engelska upplagan trycktes 1563. Flera bearbetningar och upplagor följde. Se vidare John Mozley *John Foxe and his Book* (London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1940, 1972); William Haller *Elect Nation: The Meaning and Relevance of John Foxe's 'Book of Martyrs'* (New York: Harper & Rowe, 1963); John N. King, *John Foxe's Book of Martyrs and Early Modern Print Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Elizabeth Evenden & Thomas Freeman *Religion and the Book in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
16. Fullständig titel på engelska *The Bloody Theater or Martyrs Mirror of the Defenseless Christians who baptized only upon confession of faith, and who suffered and died for the testimony of Jesus, their Saviour, from the time of Christ to the year A.D. 1660.*
17. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, IX-X.
18. Amy Moberg & Lina Sandell C. O. *Rosenius: hans lif och verksamhet* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, 1868), 7; Sven Lodin, *Carl Olof Rosenius i unga år*, 33-34; Rune Imberg ”Rosenius, Pietisten och Dagbetraktelserna”.
19. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, XI. Hagerups bok gavs ut på svenska första gången 1766 och omtrycktes 1781 och 1815. Den hade med andra ord inte blivit tryckt på svenska på drygt 30 år när Rosenius gjorde sin bearbetning och utvidgning. I detta sammanhang avfärdar Rosenius i en fotnot en martyrbok som några år tidigare, 1844, utgivits på Lars Johan Hiertas bokförlag. Denna martyrbok, Johann Otto Glüsings *Heliga martyrer, matronor och jungfrur. Utdrag ur J-O Glüsings Guds första tempel i Christo*, var enligt Rosenius ”blott ett för vämjeligt parti papistiska sagor och legender, om syner, drömmar, underverk, kärleksaffärer ... hvaraf en christen endast kan lära, huru munk-legenderna se ut”, Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, XII.
20. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, X.
21. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, XI-XII.
22. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 1.
23. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 4-145.
24. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 147.
25. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 147-148.
26. Rosenius försvenskade de martyrs namn han tar upp. I denna artikel anges i fotnot även andra namn dessa martyrer var kända under.
27. Jan Hus (tjeckiska), Johannes Huss (tyska). Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 149-167.
28. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 155, 163-164.
29. Även Heinrich Voes, Hinrich Voes. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 167-174.
30. Även Johann Esch, Johann Esche, Jan van Essen. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 167-174.
31. Dvs de tillhörde samma orden som Martin Luther gjort.
32. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 167, 171-174. *Erfurt Enchiridiron* 1524 innehöll 26 psalmer varav Martin Luther skrivit eller bearbetat 18 stycken.
33. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 167.
34. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 167-168.
35. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 170.
36. Även Klarenbach. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 174-185.
37. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärldiga exempel*, 174-178.

38. Även Peter Fliesteden. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 174-185.
39. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 178.
40. Carl Krafft "Zur Geschichte der beiden rheinischen Märtyrer Adolf Clarenbach und Peter Fliesteden", *Theologische Arbeiten a. d. rhein. wiss. Prediger-Verein V* (1882), 1-100; Carl Krafft *Die Geschichte der beiden Märtyrer der evangelischen Kirche Adolf Clarenbach und Peter Fliesteden hingerichtet zu Köln am Rhein, den 28. Sept. 1529* (Elberfeld: Comm.-Verlag der Buchhandlung der Evangelischen Gesellschaft, 1886).
41. Även Pierre Brully, Peter/Petrus Brulius. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 185-199.
42. Rosenius stavar stadens namn på detta sätt. Normalt är staden känd under namnet Tournai (franska) eller Doornik (flamländska).
43. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 186.
44. Avser riksdagen i Worms 1544-1545.
45. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 185-199.
46. Rodolphe Reuss *Pierre Brully. Ancien dominicain de Metz, ministre de l'Eglise francaise de Strasbourg, 1539-1545. Étude biographique* (Strasbourg: Treuttel & Würtz, 1878); Charles Paillard *Le proces de Pierre Brully, successeur de Calvin comme ministre de l'Eglise Francaise Reformee de Strasbourg* (Paris: Sandoz & Fischbacher, 1878); "Pierre Brully", *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, ed Samuel Macauley Jackson (New York & London: Funk & Wagnals Company, 1908), 284. (Denna artikel nämner inte att Martin Bucer stöttade Brully.); A. L. E. Verheyden *Anabaptism in Flanders 1530-1650. A Century of Struggle* (Scottsdale, Pennsylvania: Mennonite Publishing House, 1961), 30; Gérard Moreau *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la révolution des Pays-Bas* (Liège: Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège 1962).
47. Även benämnd Georg Wagner, Jörgen Wagner. Carpentarius var en pseudonym. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 199.
48. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 199.
49. Georg Müller "Zur Geschichte des Widertäufers Georg Wagner", *Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte II* (1896), 296-301; Ludvig Keller "Georg Wagner von Emmering", *Allgemeine Deutschen Biographie XL* (1896) 499-500; Gunnar Westin *Den kristna friförsamlingen genom tiderna. Martyrer och frihetskämpar*. (Stockholm: Ernst Westerbergs Boktryckeri- och Förlags Aktiebolag, 1954), 93; Timothy George *The Theology of the Reformers* (Nashville, Tennessee: B&H Academic, 2013 (1988)), 315.
50. Även Anneken vanden Hove. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 200-201.
51. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 200-201.
52. Thielemann J. van Braght *Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereloose Christenen, Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe*. (Amsterdam: Hieronymus Sweerts, 1685) 792-799; Thielemann J. van Braght *The Bloody Theatre, or Martyrs' Mirror, of the Defenceless Christians who suffered and were put to death for the testimony of Jesus, their Savior, from the time of Christ until the year A. D. 1660 / Formerly compiled from various authentic chronicles and testimonies published in the Dutch language, by Thielem J. von Bracht ; Carefully translated into the German; from which it is translated, compared with the original, and carefully revised; and numerous texts of scripture more correctly quoted than in the German edition, by I. Daniel Rupp* (New Lampeter Square, Lanchaster County, Pennsylvania: David Miller, 1837), 994-995; Christian Hege & Christian Neff *Mennonitisches Lexikon* (Frankfurt & Weierhof: Hege; Karlsruhe: Schneider 1913-1967) v. II, 353; A. L. E. Verheyden *Le Martyrologe Courtraisien et la Martyrologe Bruxellois* (Vilvorde: R. Allecourt 1950), No. 168, 105; Juan de Valdés, George Huntston Williams & Angel M. Mergal *Spiritual and Anabaptist Writers: Documents Illustrative of the Radical Reformation* (Philadelphia: Westminster Press, 1957); Jennifer H. Reed *Dutch Anabaptist Female Martyrs and Their Response to the Reformation* (Thesis (M.A.) University of South Florida 1991); C. Arnold Snyder & Linda A. Huebert Hecht *Profiles of Anabaptist Women. Sixteenth-Century Reforming Pioneers* (Waterloo, Ontario: Published for the Canadian Corporation for Studies in Religion by Wilfrid Laurier University Press, 1996); John D. Roth & James M. Stayer *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700* (Leiden: Brill, 2011).
53. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, XI-XII.
54. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 201-202.
55. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 218.
56. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 203.
57. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 4-145.
58. Eiler Hagerup & Carl Olof Rosenius *Märkwärdiga exempel*, 149, 166-167. Dryselius behandlar Huss på sidorna 475-479 i 1708 års upplaga av sin bok, Erland Dryselius *Korrt och enfaldig Kyrkiöhistoria öfver Nya Testamentet hwar uthi författas alla förnämste och tänckwärdigste handlingar som uthi Gudz församling, ifrån frälsaren Jesu Christi hugnerijka födelse, genom 17 secula, och till närwarande tijder sigh tildraget hafva. Af Gudz rena ord, B. Doct. Lutheri och fädernes skrifter, samt andre berömlige kyrckio-scribenter på vårt svenska språk sammanskrefwen af M. Erlando Dryselio Past. & Pr. Junecop. med kongl. May:tz allernådigste privilegio* (Jönköping, 1708).

59. Erlando Dryselius, *Korrt och enfaldig Kyrkiohistoria öfver Nya Testamentet*, 475-479.
60. Erlando Dryselius, *Korrt och enfaldig Kyrkiohistoria öfver Nya Testamentet*, 588. Benämndes här Heinrich och Johan utan efternamn, men att Dryselius skriver om Voes och Esch är ställt utom allt tvivel.
61. Erlando Dryselius, *Korrt och enfaldig Kyrkiohistoria öfver Nya Testamentet*, 590. Dryselius omtalar honom felaktigt som Peter Brusius.
62. Erlando Dryselius, *Korrt och enfaldig Kyrkiohistoria öfver Nya Testamentet*, 491-637 (kapitel omfattande 1500-talet.)